

Den tyske Kirkes jord på Sanden i Helsingør

– byudvikling på kongeligt initiativ 1576-1633

FORFATTERE: Liv Appel, Peter Meng Christensen & Torben Bill-Jessen. Liv Appel, mag.art., museumsinspektør på Museum Nordsjælland. Peter Meng Christensen, cand.mag., registrator på Museerne Helsingør, Torben Bill-Jessen, lokalhistoriker fra Helsingør.

EMNEORD: Renæssance, jordskyld, jordebog, bebyggelsesudvikling, bebyggelsesarkæologi, Helsingør, Kronborg, Øresundstolden, Den tyske Kirke, Sct. Mariæ Kirke.

Fig. 1. Øresundskortet med Frederik 2.s Kronborg og købstaden Helsingør i forgrunden, ca. 1587. Sanden var det tyndt bebyggede område mellem Kongens Plankeværk, der omgav fæstningsterrænet "Grønnehave", og Klostergade, der strakte sig fra stranden til baglandet. Vignetten af Kronborg i kortets øverste venstre hjørne tilskrives lensmand Gert Rantzau, der stod for overdragelsen af kronens jord til Sct. Mariæ Kirke i 1586. Efter: Civitates Orbis Terraum, bd. IV, fol. 26.

Abstract

This article presents new investigations relating to the lost settlement on the Sand in the eastern part of the town of Elsinore (Helsingør), the hometown of the Sound Toll in northern Zealand, Denmark. The settlement on the Sand, situated between the Medieval town and the king's castle, Kronborg, was destroyed during the Swedish attack on Kronborg in 1658 and never rebuilt. In 2009-11 archaeological investigations revealed the first traces of buildings, cellars, wells, latrines and cesspits associated with this wealthy 16th and 17th century settlement. The excavations were the starting point for new topographical and demographic studies of the Sand.¹ The focus of this article is the part of the settlement donated by the Danish king Frederik 2. (1559-1588) to the German church of St. Mary in 1586, after the rebuilding of Kronborg. This act not only supported the newly established German church of St. Mary in solving the problem of the German and Dutch immigrants who did not attend the Danish church, it also functioned as a catalyst for general urban development on the Sand. The investigations are based on the census list (1586-1633 and 1690-1857) for St. Mary's church, combined with data from sources such as probate inventories and historical maps. The analyses shed new light on the settlement associated with the German church and the people who owned the houses and gardens there.

Købstaden Helsingør og slottet Kronborg, der var centrum for opkrævningen af Øresundstolden, oplevede en opblomstring i slutningen af 1500-tallet, da Frederik 2. (1559-1588) lod Kronborg ombygge inspireret af den nederlandske renæssance. De mange tyske og nederlandske immigranter, der kom til byen for at deltage i byggearbejdet, gik ikke i den danske sognekirke. Derfor oprettede kongen i 1576 en tysk kirke i Helsingør, Sct. Mariæ Kirke. I 1586 overdrog han et delvist bebygget område øst for byen til Den tyske Kirke med henblik på at sikre menigheden faste indtægter fra jordskylden. Denne hidtil ubeskrevne bebyggelse lå på Sanden mellem byen og Kronborg, hvor en ny bydel voksede frem efter ca. 1560 (figur 1). Krigen mod Sverige 1658-1660 satte en brat stopper for byudviklingen på Sanden, da besættelsesmagten befalede alle huse nedrevet. Interessen for den forsvundne bydel på Sanden er vokset i kølvandet på udgravningerne på det nedlagte skibsværfts område nord for Helsingør Havn i årene 2009-2011, hvor der er afdækket rester af en bebyggelse, der har huset velstående borgere og indbyggere. Der er imidlertid stadig mange ubesvarede spørgsmål.

Denne artikel tager udgangspunkt i oprettelsen af Den tyske Kirke i 1576. Sct. Mariæ Kirke blev indrettet i Karmeliterklosteret, der ligger umiddelbart vest for det område, hvor udgravningerne fandt sted. Dernæst vil vi med udgangspunkt i den hidtil upåagtede jordebog (Mandtalsregister) over jordskyldsbetalere for årene 1586-1633 og 1690-1857 i Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber undersøge, hvor kirkejorden var placeret og hvem, der ejede huse og haver på kirkens jord. Undersøgelsen kaster desuden nyt lys over den bebyggelse, som Den tyske Kirke fik af Frederik 2. i 1586 og gavens betydning for udviklingen i Helsingør.

¹ Appel: 'The archaeology of Elsinore and the Sand', in press; Appel & Linaa: 'The townscape of Elsinore', in press.

Fig. 2. Sct. Marie Kirke i det tidligere Karmeliterkloster i Helsingør. Foto: Liv Appel 2019.

Etableringen af Den tyske Kirke i Helsingør

Helsingør udviklede sig i løbet af 1500-tallet til en af Danmarks mest velhavende købstæder takket være Øresundstolden, der siden 1429 var blevet opkrævet fra Kronborg eller byens toldbod.² Pengene begyndte for alvor at flyde i byen, da Frederik 2. i årene 1574-1586 ombyggede den middelalderlige fæstning Krogen til renæssanceslottet Kronborg.³ Der rekvireredes mange især tyske og nederlandske håndværkere til byggeriet, og købmænd kom til byen tiltrukket af de gode muligheder for handel.⁴

Kongen var fra begyndelsen bekymret for den religiøse moral blandt indvandrerne i byen, og i et brev til Helsingørs magistrat i 1574 beklagede han sig over, at mange af de fremmede, der var kommet til byen, vægrede sig ved at gå til gudstjeneste i Sct. Olai Kirke.⁵ Alle immigranter bosat i Danmark skulle bekende sig til den danske evangelisk-lutherske kirke (Den Augsburgske bekendelse). Det var derfor stærkt problematisk, når Helsingørs tysktalende immigranter, herunder de nederlændere, der var fordrevet fra deres hjemland på grund af deres tro, i kirketiden valgte at blive hjemme, aflægge gæstebud eller spadserere rundt i byen. I skifterne efter de velstående, reformerte nederlændere findes talrige genstande, som vidner om forbudte

² Madsen: 'The Sound Toll House at Elsinore', 2017.

³ Grønder-Hansen: *Frederik 2.: Danmarks renæssancekonger*, 2013; Grønder-Hansen: *Kronborg*, 2018.

⁴ Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere*, 1985.

⁵ Wegener: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie' (1), 1861-1865, 57.

andagter i hjemmene. Blandt de mere grelle eksempler er en prædikestol og en hollandsk postil i skiftet efter styrmand Willum Henriksens hustru Ryken Dirichs fra 1599.⁶

Løsningen på problemet blev, at kongen i 1576 tillod, at der blev holdt gudstjenester på tysk i Vor Frue Klosters kirke, som karmelitermunkene havde været tvunget til at opgive efter reformationen (figur 2). Sct. Mariæ Kirkes historie er beskrevet af J.S. Dalsager, der var præst ved kirken ved 500-års jubilæet i 1950.⁷ I modsætning til klosterets vestlige fløj, der siden 1541 havde gjort nytte som hospital,⁸ var der i 1573 givet ordre til at nedrive den tomme kirke.⁹ Når dette endnu ikke var sket, hænger det sandsynligvis sammen med, at det store kirkerum blev anvendt som hestestald. I 1577 transporteredes 371 læs hestegødning ud af kirken, så den første tyske prædikant i Helsingør, Herman Malthan (1537-1583), der kom fra fyrstedømmet Lippe, i 1578 fik rum til at prædike.¹⁰ I 1578 blev der også ansat en degn, som fik kost og logi i hospitalet.¹¹ Efter indvielsen af slotskirken på Kronborg i 1582 blev Malthan desuden hof- og garnisonspræst – en dobbeltrolle, som også de senere prædikanter ved Den tyske Kirke indtog.

Prædikantens løn blev finansieret af indtægterne fra Øresundstolden og udbetalt af kongens tolder i Helsingør.¹² Det fremgår af Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber, at kirkens øvrige drift skulle dækkes gennem salg af tjenester, udlejning af stolestader, salg af gravsteder med videre. Først i 1586, da kongen donerede jord øst for byen til Den tyske Kirke, hvoraf der skulle opkræves årlig jordskyld, blev kirken sikret en fast indtægt. I modsætning til Helsingørs sognekirke, Sct. Olai Kirke, havde Den tyske Kirke intet sogn, og den måtte i begyndelsen kun servicere det tysktalende personel på Kronborg og ved Øresundstolden. Senere fik den tyske prædikant dog også lov til at betjene de tysktalende indbyggere, der boede spredt rundt om i Helsingør, dvs. i Sct. Olai Sogn, mod at de betalte en erstatning til den danske præst. Alligevel var der hyppige tvister mellem den tyske prædikant og sognepræsten i Sct. Olai Kirke, der gik glip af indtægter, hver gang en kirkelig handling i form af en dåb, vielse eller begravelse blev forrettet i Den tyske Kirke.¹³

Omtrent samtidig med grundlæggelsen af Den tyske Kirke i Helsingør, tog Frederik 2. desuden initiativ til at oprette en tysk menighed i København, hvor der ligeledes boede mange fremmede håndværkere og købmænd. Den tyske menighed i København har siden 1585 haft til huse i Sct. Petri Kirke.¹⁴ Den danske konge var ivrig fortaler for, at de protestantiske magter skulle stå sammen mod katolikkerne, og han støttede derfor både de nederlandske calvinister og de franske huguenotter i deres respektive hjemlande.¹⁵ Han tillod imidlertid ikke, at de reformerte protestanter prædikede i Danmark, og således var både Den tyske Kirke i Helsingør og i København evangelisk-lutherske kirker.

⁶ Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere*, 1985, 44; Olrik: *Borgerlige Hjem i Helsingør for 300 Aar siden*, 1903, 47; Helsingør Byfogeds Skifteprotokol 1599-1603, 62a-69b.

⁷ Dalsager: *Helsingør St. Mariæ Kirkes Historie*, 1950.

⁸ Dalsager: *Helsingør almindelige Hospitals Historie*, 1941; Wegener: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie' (1), 1861-1865, 33.

⁹ Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden* (1) 1926, 215; Wegener: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie' (1), 1861-1865, 52-53.

¹⁰ Danmarks Kirker: *Frederiksborg Amt*, (Vol. II), 1964, 291; Dalsager: *Helsingør St. Mariæ Kirkes Historie*, 1950, 31-34.

¹¹ Wegener: *Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie* (1), 1861-1865, 55.

¹² Dalsager: *Helsingør St. Mariæ Kirkes Historie*, 1950, 38.

¹³ Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere*, 1985, 65.

¹⁴ Danmarks Kirker: *København By*, 1948 (Vol. I), 232.

¹⁵ Grønder-Hansen: *Frederik 2.*, 2013, 186-193.

Fig. 3. Kort af Helsingør med bydelen Sanden før svenskekrigen, ca. 1658. Efter Resens Atlas Danicus, plache 29-30.

Sct. Mariæ Kirke og den forsvundne velstående bydel på Sanden

Den tyske Kirke blev som nævnt indrettet i den tidligere klosterkirke i Karmeliterklosteret, der stadig ligger i det nordøstlige hjørne af Helsingørs middelalderlige bykerne. Helsingør kvadratiske gadenet er bevaret, og de omtrentligt nord-syd og øst-vest orienterede gader og stræder opdeler bebyggelsen i karréer. Det gamle klosterområde afgrænses af Hestemøllestræde i syd, Sct. Anna Gade i vest, Kongensgade i nord og af Allégade i øst. Sidst nævnte gade hed tidligere Klostergaden, fordi klosterets port og indkørsel vendte ud mod denne gade, eller Sandgaden, da den afgrænsede byen mod det øde, sandende område, Sanden, der lå mellem byen og Kronborg. Sanden blev i begyndelsen udstykket til haver og senere til byggegrunde. På arealet øst for klosterporten, der tilhørte byen, begyndte udstykningen af haver i midten af 1500-tallet, hvor lensmanden Herluf Trolle og byens tolder og borgmester Sander Level begge fik brugsret over aflange havestykker øst for Klostergaden.¹⁶

Mens svenskerne sad på Kronborg i årene 1658-1660 blev fæstningsterrænet udvidet og alle spor efter bebyggelsen på Sanden slettet. Da området syd for Hestemøllestræde desuden blev bortgravet ved anlæggelsen af Helsingør Havn i 1860'erne, kan det i dag være vanskeligt at forestille sig bydelen på Sanden. Udforskningen af den forsvundne bydel har imidlertid taget fart efter, at Museum Nordsjælland og Nationalmuseet i årene 2009-2011 foretog arkæologiske udgravninger på det nedlagte skibsværfts område nord for Helsingør Havn. Her påvistes bygninger, kældre, brønde og fundrige affaldsgruber fra en velstående

¹⁶ Hjorth & Kroman: *Helsingør stadsbog*, 1981, 142, 145, 152.

bebyggelse.¹⁷ Udgravningerne bekræfter hovedtrækkene i det af kortene i Resens Atlas, der viser Helsingør med den forsvundne bydel på Sanden før svenskekrigen i 1658.¹⁸

På kortet ser man bebyggelsen på Sanden mellem Klostergade (nuværende Allégade) i vest og bymuren i øst. Fra syd til nord strakte bydelen sig fra stranden til Lundegaarden (figur 3).¹⁹ Ligesom det er tilfældet i den bevarede del af Helsingør, var bebyggelsen på Sanden opdelt i karréer ved et net af øst-vest gående og nord-syd gående gader. Husene lå langs gaderne, og inde i karréerne lå haverne, der var vigtige for forsyningen af frugt og grøntsager, eftersom Helsingør var omgivet af skovklædte bakker og havde et ganske lille opland.²⁰ Det fremgår desuden af kortet, at byen havde bymur mod stranden i syd og mod Kronborg i øst.

Fig. 4. Udgravning af stensat kælder i den forsvundne bydel på Sanden. Bemærk den stensatte sivebrønd til opsamling af vand forrest i billedet. Foto: Museum Nordsjælland.

Ved udgravningen i forbindelse med indretningen af det nye M/S Museet for Søfart i skibsværftets tørdok stødte arkæologerne på kampestensfundamentet og de nederste skifter af munkesten i Christian 4.s bymur.

¹⁷ Appel: 'The Scottish and English citizens in Elsinore', 2012. Linaa: 'Danish is as Danish does' 2019. Linaa: 'The Urban Experiment', 2018.

¹⁸ Appel og Linaa: 'The townscape of Elsinore', in press.

¹⁹ Resen: *Atlas Danicus*, 1677, planche 29-30. Helsingørs gadenet er skævt orienteret i forhold til verdenshjørnerne. For at lette læsningen beskrives byen som på Resens Atlas med stranden i syd og Kronborg øst for byen.

²⁰ Schjerup Hansen: *Bystruktur og havekultur*, 2008, 70; Olden-Jørgensen: *Herluf Trolle*, 2016.

Få meter fra bymuren lå fundamentet af en fornem, muret bygård med en solid, stenbygget kælder vendt mod gaden. Placeringen ved muren tyder på, at pladsen indenfor bymuren var udnyttet maksimalt. Ved udgravningerne forud for anlæggelsen af Kulturværftet nord for Helsingør Havn påvistes desuden fire stensatte kældre, der sandsynligvis har tilhørt større bindingsværkshuse i karréen nærmest bymuren (figur 4). Flere af kældrene havde en afsats langs væggen, som antagelig blev brugt til opbevaring. I en kælder fandt man desuden sortglaserede kakler fra en kakkelovn, som var styrtet ned, da huset faldt sammen.²¹

Bemærkelsesværdige er også genstandene fra de mange brønde og latriner, der var placeret i baggårdene, og ligesom affaldsgruberne blev fyldt op med efterladenskaber fra husholdningerne. Analyser af makrofossiler fra latrinlagene viser, at beboerne på Sanden spiste delikatesser som vindruer, figner og granatæbler, og at retterne var krydret med bl.a. sort peber og koriander. Dyreknoglerne indikerer ligeledes husholdninger med høj levestandard, da der blev spist lam og kalve samt ferskvandsfisk, østers og vildt.²² Fund af importeret glas og keramik viser, at nogle foretrak kogekar af nederlandsk rødgods frem for danske jydepotter og dækkede bord med nederlandsk, iberisk og italiensk fajance, kinesisk porcelæn, rhinsk stentøj og fornemme glas a la Façon de Venise (figur 5). Tilsvarende bordtøj blev anvendt i Amsterdam, og det er sandsynligt, at fundene stammer fra nederlandske immigranter, der rimeligvis tilhørte menigheden i Sct. Mariæ Kirke.²³

²¹ Appel: 'The archaeology of Elsinore and the Sand', in press; Atzbach: 'Migranten im frühneuzeitlichen', 2017.

²² Karg og Flensted: 'Plant resources in Elsinore in Early Modern Times', in press; Enghoff: 'Faunal remains from the 16th-17th century settlement on the Sand', in press.

²³ Linæa: 'The Urban Experiment', 2018, 316-317; Linæa: 'Danish is as Danish does', 2019, fig. 13-14; Linæa: 'Living the Good Life', in press.

Fig. 5. Kostbart drikkeglas "à la façon de Venise" fra de hollandske glashytter fundet ved udgravningerne på Sanden. Foto: Museum Nordsjælland.

Det skriftlige kildemateriale

Der er bevaret et usædvanligt rigt arkivalisk materiale om Helsingør by. En række af stadsbøgerne er udgivet i bogform, kærnerregnskaberne fra 1500-tallet er udgangspunkt for Allan Tønnesens undersøgelse af byens udenlandske borgere, og Jens Schjerup Hansen har beskrevet byens struktur og havekultur ud fra de historiske kort fra 1500- og 1600-tallet.²⁴ Desuden har Museerne Helsingør udgivet flere bidrag om byens historie af Kenno Pedersen, Lars Bjørn Madsen, Lone Hvass og Torben-Bill Jessen, der på fremragende vis supplerer Laurits Pedersens tobindsværk om sundtoldsbyen fra 1920'erne med tilhørende register- og notebind.²⁵

Frederik 2.s donation af jord til Den tyske Kirke i 1586 er beskrevet i et kongebrev, dateret Kronborg den 23. august 1586, til lensmand på Kronborg Gert Rantzau (1558-1627). Det var Rantzau, der stod for selve

²⁴ Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere*, 1985; Schjerup Hansen: *Bystruktur og havekultur*, 2008.

²⁵ Madsen & Pedersen: *Mellem Helsingør og Kronborg*, 2005; Bill-Jessen & Hvass: *Liv og død, tro, håb og mirakler i 1600-tallets Helsingør*, 2011; Hvass & Bill-Jessen: *Christian 4. som kanonstøber*, 2011.

overdragelsen af kronens jord til Sct. Mariæ Kirke.²⁶ Brevet er sammen med andre kilder til belysning af Helsingørs bys historie udgivet af Geheimearkivet i 1865.²⁷ I brevet meddelte kongen, at *"alle husze och boeligger, som er bygt paa Sandet vden for byens rettighed, schulle giffueen aarlig jordschyld"* til Den tyske Kirke i Helsingør. Brevet blev gengivet ved en afskrift i Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber.²⁸

Ud over dette brev findes kun sporadiske hentydninger til Den tyske Kirkes jord i skifterne. Et eksempel er skiftet efter Niels Pedersen Æseldriver fra 1651, der efterlod sig *"En vaaning liggende mod muren i Lille Jylland med en hosliggende have, med alt hvis udi gaarden nagelfast er giver aarlig jordskyld til Den tyske Kirke 12 skilling"*.²⁹ Titlen af æseldriver hentyder til, at Pedersen frem til 1640 transporterede kanoner for de kongelige våbenfabrikker på en æseltrukket kærre.³⁰

Som indledning til afsnittet om jordebogen i Sct. Mariæ Kirkes læderindbundne regnskabsprotokol med påskriften: *"Kirkestol til wor fruwe Kirche udi Helsingör anno 1586"* blev jordens placering imidlertid mere nøjagtigt beskrevet: *"alle de jorde som findes paa Sanden under Byens Frihed imod slottet og Lundegaarden udi Sandet"*. Selve jordebogen indeholder tre fuldstændige lister over personer, der betalte jordskyld til Den tyske Kirke i årene 1586, 1593 og 1633, samt et kort tillæg fra 1600.³¹ I de øvrige år blev kun summen af jordskylden ført til protokols, men fra 1690 til 1857 oplistedes ejernes navne atter.³²

Sct. Mariæ Kirkes jordtilliggende er et næsten overset kapitel i Helsingør bys historie. For en god ordens skyld skal det bemærkes, at kirkejorden intet har at gøre med det nuværende Sct. Mariæ Sogn, der er en langt yngre konstruktion fra 1819, hvor kirken blev en almindelig dansk sognekirke. Kirken fortsatte dog med at have en månedlig prædiken på tysk frem til 1851, hvor antallet af tysktalende indbyggere var svundet kraftigt ind.³³ På den tid var der kun en mindre del tilbage af kirkejorden, hvilket vi senere skal vende tilbage til.

Jordebogen over den årlige jordskyld til Sct. Mariæ Kirke, har stor lighed med de lister over jordskyld for haver og huse på byens jord, der fra det første bevarede kæmnerregnskab fra 1556 var en fast del af Helsingør Rådstues Kæmnerregnskab.³⁴ Listerne over jordskyld på Den tyske Kirkes jord indeholder foruden husbondens navn og betalingens størrelse ofte oplysninger om dennes tilhørsforhold, stilling og i enkelte tilfælde endog om naboerne eller de tilstødende jordes anvendelse. Listerne indeholder mange udenlandske navne, hvoraf flere kan slås op hos Allan Tønnesen.³⁵

Lige som det var almindeligt i byen, blev navnene på listen over jordskyld til Den tyske Kirke anført i samme rækkefølge år efter år. Dette tyder på, at registratoren også her fulgte en fast rute gennem byen eller, at han skrev af efter foregående år. I byen blev jordskylden i lighed med byskatten opgjort for hver af byens fire dele, "fjerdinger". Denne praksis ophørte i 1628, men rækkefølgen af betalere i jordskyldslisterne vedblev at

²⁶ [denstoredanske.dk/Dansk Biografisk Leksikon/Samfund, jura og politik/Myndigheder og politisk styre/Statholder/Gert Rantzau](http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Samfund,_jura_og_politik/Myndigheder_og_politisk_styre/Statholder/Gert_Rantzau) (26-11-2020)

²⁷ Wegener: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie' (1), 1861-1865, 72 f.; Dalsager: *Helsingør St. Mariæ Kirkes Historie*, 1950, 40.

²⁸ Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber 1586-1659, 9-10.

²⁹ Helsingør byfoged skifteprotokol 1652-1654, 30, opslag 29.

³⁰ Hvass & Bill-Jessen: *Christian 4. som kanonstøber*, 2011, 134-138.

³¹ Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber 1586-1659, 4-78.

³² Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber.

³³ Dalsager, *Helsingør st. Mariæ Kirkes Historie*, 1950: 126ff.

³⁴ Helsingør Bys Regnskaber (Kæmnerregnskaber).

³⁵ Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere*, 1985.

være den samme. Den østligste del af Helsingør by tilhørte første fjerding og strakte sig fra Sct. Anna Gade og Sct. Mariæ Kirke i vest til kronens plankeværk/bymuren (1612-1658) mod Kronborgs fæstningsterræn, Grønnehave, i øst.³⁶ Da Den tyske Kirkes jord på Sanden lå i tilknytning til byens første fjerding, overlod kirken opdraget til byfogeden og otte erfarne mænd fra Helsingør, da kirkejorden skulle sættes i jordskyld i 1586.³⁷

På samme måde, som det har været muligt at placere indbyggerne i Helsingørs første fjerding ved hjælp af skattelisterne,³⁸ kan man ud fra listerne over jordskyld til Sct. Mariæ Kirke omtrentlig bestemme placeringen af de huse og haver på Sanden, som tilhørte kirken. Heller ikke disse lister er imidlertid fuldstændige, idet folk, der arbejdede for kongen eller i byens administration, var fritaget for betaling.³⁹ Et godt eksempel er Hans Lockov, kongelig majestæts tømmermand, der fejlagtigt blev sat i jordskyld til Den tyske Kirke i 1586 (se nedenfor). Derfor må man tage højde for mørketal, når man beskæftiger sig med listerne over jordskyld.

Jordskyldens størrelse

Som vi har set, lagde Den tyske Kirke sig ved takseringen af jordskylden tæt op ad det system, som i forvejen blev anvendt til byens jordskyld. Et interessant spørgsmål er derfor, om Sct. Mariæ Kirke levede op til kongens pålæg ved donationen i 1586, om at taksere kirkejorden "billigt" dvs. rimeligt. Vi skal i det følgende se nærmere på, om det var billigere at have hus eller have på Sct. Mariæ Kirkes jord end i byen.

Det er en iøjnefaldende forskel på jordebøgerne for byens og Sct. Mariæ Kirkes jord, at der ikke blev udarbejdet lister over jordskyld for Den tyske Kirkes jord hvert år, som det var sædvane i byen. For perioden 1586-1633, er der kun fire lister over personer, som betalte jordskyld til Den tyske Kirke i Sct. Mariæ Kirkes regnskabsprotokol. Listerne for 1586 og 1593 blev udarbejdet med syv års mellemrum. Yderligere syv år senere (1600) nøjedes man med at udfærdige en mindre korrektion/tillæg. Senere gik der henholdsvis 33 år og 57 år før nye navnelister blev udarbejdet i 1633 og 1690! Selvom kirkens jorde givetvis skiftede hænder lige så ofte som i byen, var det tilsyneladende tilstrækkeligt, at Den tyske Kirke henviste til en tidligere bruger af haven eller huset, når den årlige jordskyld blev inddrevet.

For at skabe sammenlignelige tal er alle beløb omregnet til skilling. I den forbindelse skal man være opmærksom på ændringer i pengesystemet, hvoraf den største indtraf i 1625. Indtil da havde man regnet: 1 daler = 2 mark = 64 skilling og 1 ort = 24 skilling. Efter ændringen var dalerens værdi frem til 1813: 1 (rigs)daler = 6 mark = 96 skilling, eller 1 sletdaler = 4 mark = 64 skilling. Taksterne i regnskaberne er almindeligvis angivet i sletdaler.

I 1586 opererede man med to satser af jordskyld for boliger på Den tyske Kirkes jord: Man betalte 1 ort (24 skilling) for de større/finere boliger og 6 skilling for de mindre/dårligere boliger samt for ubebygget jord og haver. Taksterne var næsten de samme i 1593. Der var dog større variation, idet der flere steder blev lagt en have til en eksisterende bolig. Den korte liste fra 1600 omfatter kun små ejendomme, hvoraf der betaltes 4-8 skilling. I 1633 var satserne mere forskellige end tidligere, men de fleste betalte 1 mark (16 skilling) for større boliger/finere og 12 skilling for mindre/dårlige huse samt haver.

³⁶ Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857* (1), 1926, 109; Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere*, 1985, 70-71; Appel og Linaa: 'The townscape of Elsinore', in press, 179, fig. 6.11.

³⁷ Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber 1586-1659, 4.

³⁸ Appel og Linaa: 'The townscape of Elsinore', in press, 180.

³⁹ Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere*, 1985, 72; Appel og Linaa: 'The townscape of Elsinore' in press.

På byens jord betalte de fleste ifølge kæmnerregnskabet for 1586 og 1593 2 mark (64 skilling) for en bebygget grund og 2-12 skilling for en have. Der var dog også enkelte større haver i byen til 1-1,5 mark (32-48 skilling). Kæmnerregnskabet for 1633 er ikke bevaret, så en direkte sammenligning med Sct. Mariæ Kirkes jordskyld er ikke mulig. Ser man i stedet på kæmnerregnskabet for 1630 lå jordskylden for en bebygget jord i byen på mellem 1 og 3 mark (16-48 skilling). De fleste betalte dog stadig 2 mark (nu kun 32 skilling) plus et eventuelt tillæg for haver. Afgiften for haver varierede fra 1 skilling og op til 2 mark (32 skilling).

Sammenligner man satserne for boliger og haver på Den tyske Kirkes jord og i byen for de tre år, fremgår det, at der i 1586 og 1593 blev betalt 24 skilling for en bolig på kirkejorden mod 64 skilling for en bolig i byen. I 1633 betalte man 12-16 skilling for en bolig på Den tyske Kirkes jord mod 16-48 skilling for en bolig i byen. På kirkens jord betalte man 6 skilling for en have i 1586 og 1593 mod 12 skilling i 1633. I byen var satsen for en have 2-48 skilling i 1586 og 1593 mod 1-32 skilling i 1630.

Den meget store variation i satserne for haver på byens jord afspejler, at der fandtes alt fra helt små til meget store haver, hvoraf de største lå på Sletten nord for byen. Det er derfor sandsynligt, at forskellen i satserne for haver på kirkens og byens jord skyldtes, at haverne på byens jord var større. Skifterne bekræfter forskellen mellem satserne for boliger på kirkens og byens jord. I 1633 betalte Mathias Ledertoer f.eks. 2 daler (128 skilling) i årlig jordskyld for en bolig på byens grund på Sanden til en værdi af 80 daler, mens før omtalte Niels Pedersen Æseldriver i 1651 slap med 16 skilling for en noget dyrere våning til 100 daler på kirkens jord i Lille Jylland, nord for Kongensgade.⁴⁰ Vi kan derfor konkludere, at jordskylden på Den tyske Kirkes jord var "*billig*" i tråd med kongens ønske.

⁴⁰ Helsingør Byfogeds Skifteprotokol 1632-1638, 192b, opslag 195, 1652-1654, 30, opslag 29.

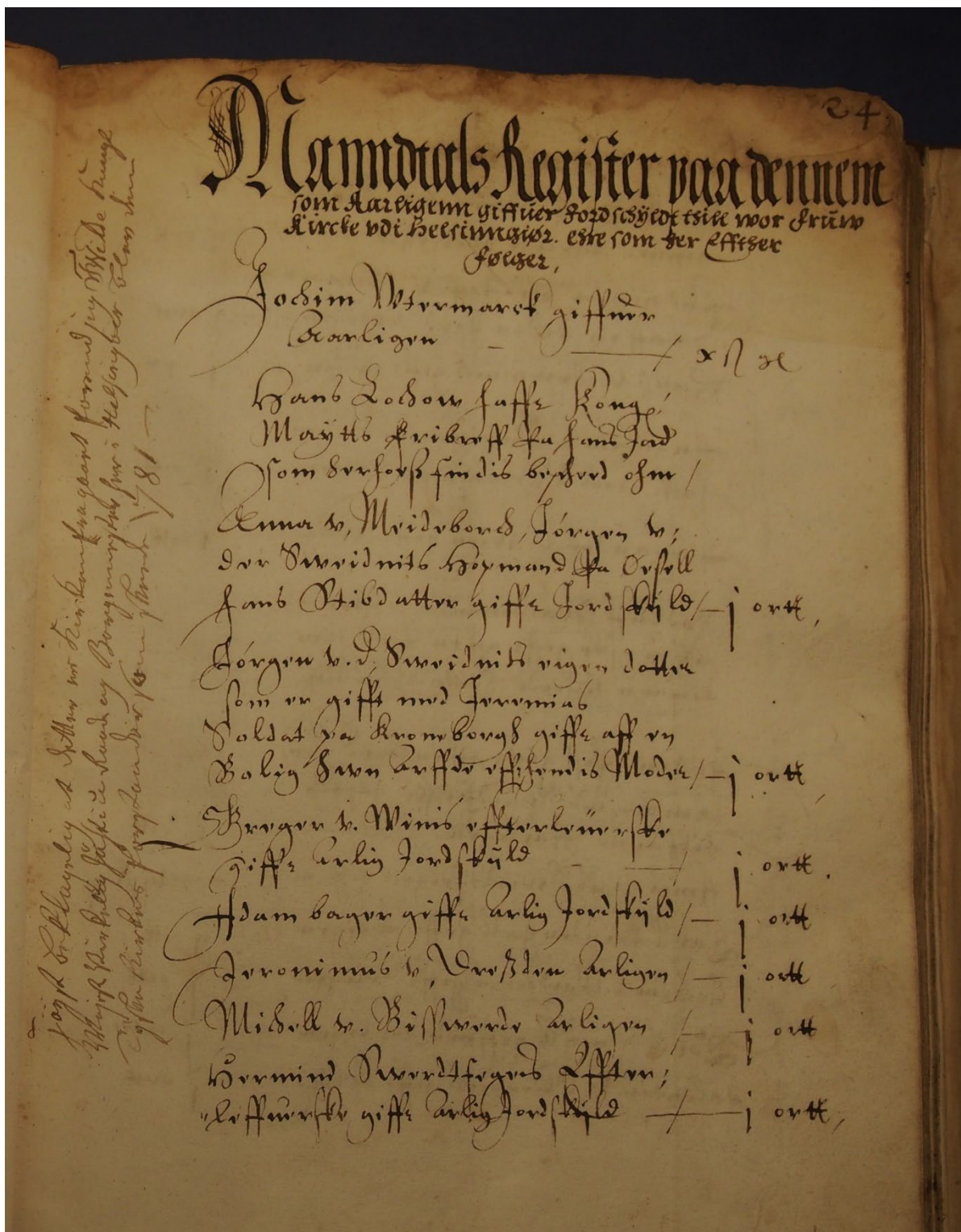

Fig. 6. "Mandtalsregisteret" 1593 i Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber. De tre øverste ejere af boliger på kirkejorden er Jochum Utermarch, Hans Lockov og Jürgen van Sveinitz. Foto: Torben Bill-Jessen.

Kirkens indtægter fra jordskylden

Jordskylden udgjorde kun en mindre del af Den tyske Kirkes samlede indtægter, som varierede kraftigt. Til gengæld var jordskylden en pålidelig indtægt, som kirken satte stor pris på, jævnfør forordet til regnskabsprotokollen for årene 1586-1659:

"For den anden skal være vitterligt, at efter som forne Vor Frue Kirke var nu nyligen æret og kommet paa fode igen, og ingen indkomst der til ligger undtaget, hvad for uvisse fald kan. Saa haver kongelig majestæt nu aller naadigst med hans majestæts brev bevilget og tillagt til samme kirkes behov aarlig herefter alle de jorde som findes paa Sanden under Byens Frihed imod slottet og Lundegaarden udi Sandet, at de skulle takseres og sættes for aarlig jordskyld at give til kirken".⁴¹

Langt senere i 1781 kommenterede Tevis Wilde (1727-1800) tabet af kirkejorden i Sct. Mariæ Kirkes regnskab for 1593 (figur 6): *"Højst beklagelig at dette er kirken fragaaet førend jeg T. Wilde kongelig majestæts virkelige justitsraad og borgmester her i Helsingør blev Den tyske Kirkes forstander som skete 1781".⁴²*

Antallet af personer, der betalte jordskyld til Den tyske Kirke, steg fra 68 personer i 1586 til 83 personer i 1633, og indtægten var ret stabil. Diagrammet viser dog visse udsving især i start- og slutfasen (figur 7). Efter det første år (1586), hvor den samlede indtægt var 16½ daler, 8 skilling lybsk, faldt indtægten af jordskylden. Dette forklares ved de tilretninger, man var tvunget til at foretage som følge af klager det første år. Således fremviste kongelig majestæts tømmersmand Hans Lockov et kongebrev fra 1582, der beviste, at han havde fået ejendommen på Sanden af kongen: *"kvit og frit uden jordskyld for evindelig ejendom"*. Derfor nægtede han at betale den daler (64 skilling) i jordskyld, som han ifølge listen fra 1586 var pålagt at give for de fire boliger, som var opført på ejendommen. Når denne fejl indtraf, skyldtes det sandsynligvis, at Lockovs ejendom lå i en klynge af ejendomme, der samlet var blevet overdraget til Den tyske Kirke. Ellers ville kongen næppe have doneret et stykke jord til Den tyske Kirke, hvoraf der ikke kunne opkræves jordskyld. At Lockovs klage blev taget til efterretning, fremgår af listen fra 1593, hvor der ud for Lockovs navn er anført: *"Haver kongelig majestæts frihedsbrev paa hans jord som her hos findes besked om"*. Der henvises til afskriften af kongens brev fra 1582 i Sct. Mariæ Kirkes regnskabsprotokol, som skulle forhindre, at den pinlige fejl gentog sig.⁴³

⁴¹ Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber 1586-1659, 3-4.

⁴² Bill-Jessen: 'Borgerne og deres kirke', 2004, 66.

⁴³ Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber 1586-1659, 27-28.

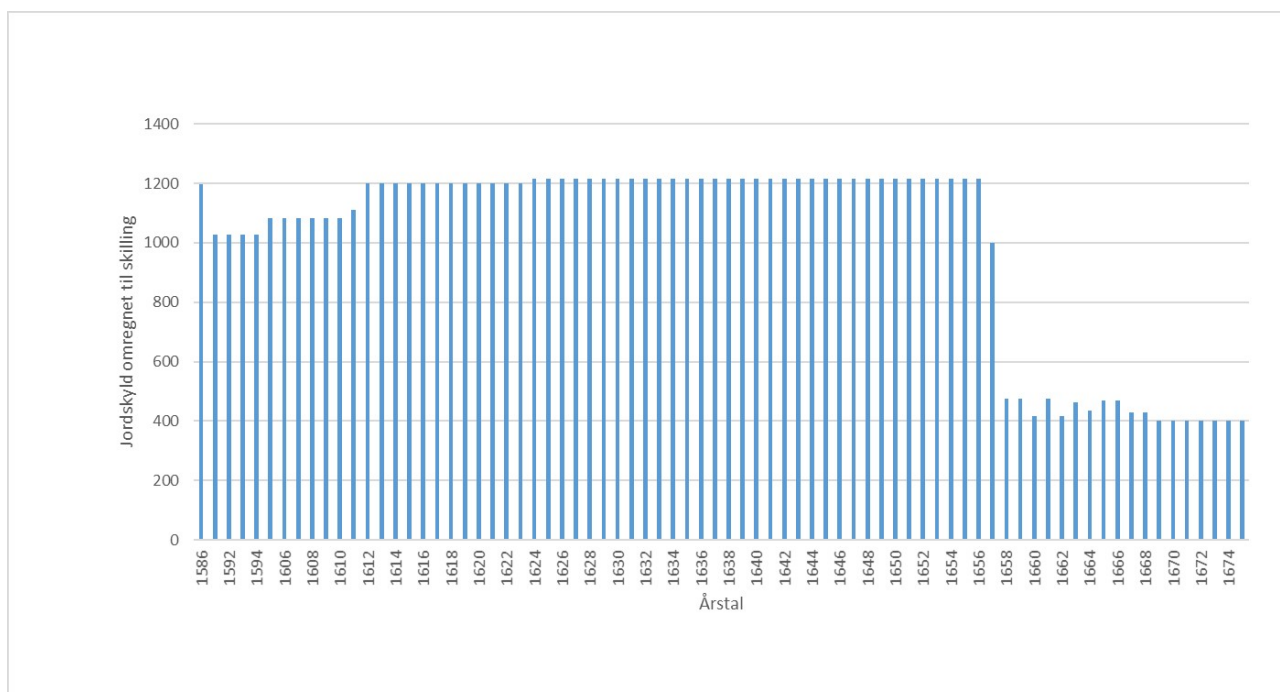

Fig. 7. Den samlede jordskyld af Sct. Mariæ Kirkes jord på Sanden, 1586-1675. Kilde: Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber. Grafik: Peter Meng Christensen.

Sådanne rettelser medførte et fald i indtægten fra jordskylden, og de medvirkede til, at der i 1593 blev udarbejdet en revideret liste, hvorefter summen af jordskylden beløb sig til 16 daler og 4 skilling. Herefter steg jordskylden kun ganske lidt og stabiliseredes på 19 daler i 1623, hvorefter samme takst holdt sig frem til 1655. Fra 1656 faldt indtægterne, og de fortsatte med at falde under krigen med Sverige 1658-1660. Når nedgangen i indtægterne fra jordskylden allerede satte ind før svenskekrigen, skyldtes det utvivlsomt pesten, som hærgede i Helsingør fra 1654-1658 og dræbte en tredjedel af byens indbyggere.⁴⁴ Sct. Mariæ Kirke led dog ikke umiddelbart økonomisk afsavn på grund af pesten, da de ekstraordinært mange dødsfald i menigheden førte til en femdobling af indtægten for begravelser i det første pestår, 1654.⁴⁵ Efter krigen med Sverige havde kirken kun fem jorde tilbage, hvoraf der betaltes jordskyld helt frem til 1857. Nedgangen i antallet af betalere og jorde er årsagen til det dramatiske fald i diagrammet, hvorefter indtægten fra jordskylden lagde sig stabilt på 6-7 daler.

⁴⁴ Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857* (2), 1929, 193 ff.; Hvass & Bill-Jessen: *Liv og død, tro, håb og mirakler i 1600-tallets Helsingør*, 2017, 82ff.; Dupont: 'Pest, død og demografi: Pestens hærgen i Helsingør 1575-1578', 2008, 194-212.

⁴⁵ Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber 1586-1659, 252-253.

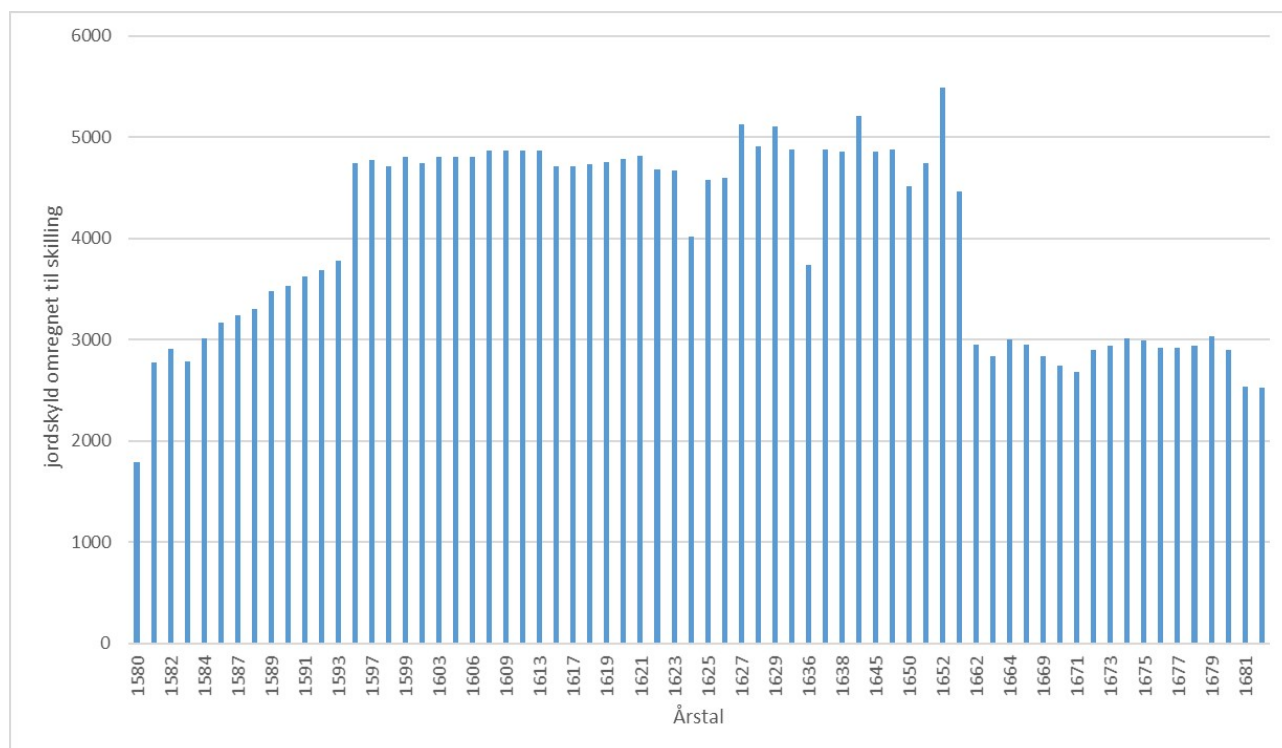

Fig. 8. Den samlede jordskyld i Helsingørs første fjerding, 1580-1682. Kilde: Helsingør Bys Regnskaber. Grafik: Peter Meng Christensen.

Sammenligner man udviklingen i jordskylden på Den tyske Kirkes jord (figur 6) med de tilsvarende tal fra byens jord i første fjerding (figur 8), springer det i øjnene, at summen af byens indtægter, var betydelig større end Den tyske Kirkes. Som det fremgår af diagrammet, nåede indtægten af byens jordskyld i første fjerding i de gode år i 1640'erne og i begyndelsen af 1650'erne op på næsten 5500 skilling (ca. 85 daler) om året, mens Den tyske Kirke kom op på 1200 skilling (ca. 19 daler). Udviklingen i indtægten fra jordskylden er imidlertid ret ensartet i de to diagrammer (figur 7 og 8).

I byen steg indtægterne fra jordskylden frem til 1596 på grund af udvidelsen af bebyggelsen på Sanden og langs den nordlige del af Sct. Anna Gade.⁴⁶ Herefter lå indtægten ret fast frem til pesten i 1621, hvorefter den blev ustabil. Nedgangen i 1621 og 1636 kan antagelig tilskrives pesten, der i 1636 dræbte 755 af byens indbyggere, heriblandt den tyske prædikant Thomas Lund (1625-1636).⁴⁷ Kæmnerregnskaberne er ikke bevaret for årene 1654-1662, hvor Helsingør atter hærgedes først af pesten og siden af krigen mod Sverige.⁴⁸ Ligesom det var tilfældet for Den tyske Kirke, var indtægterne af byens jordskyld styrtet i 1663, hvor vi atter har bevarede kæmnerregnskaber. Faldet i jordskylden fra byens første fjerding udgjorde ca. 46 procent. Herefter lå indtægterne rimeligt stabilt men på et lavt niveau.

⁴⁶ Jacobsen: 'Helsingørs Kæmner-Regnskab for Aaret 1577, udgivet og ledsaget med Anmærkninger', 1844, note 31.

⁴⁷ Dalsager: *St. Mariæ Kirkes Historie*, 1950, 1450-1950, 58.

⁴⁸ Det lille Kæmnerregnskab for 1661 er dog bevaret.

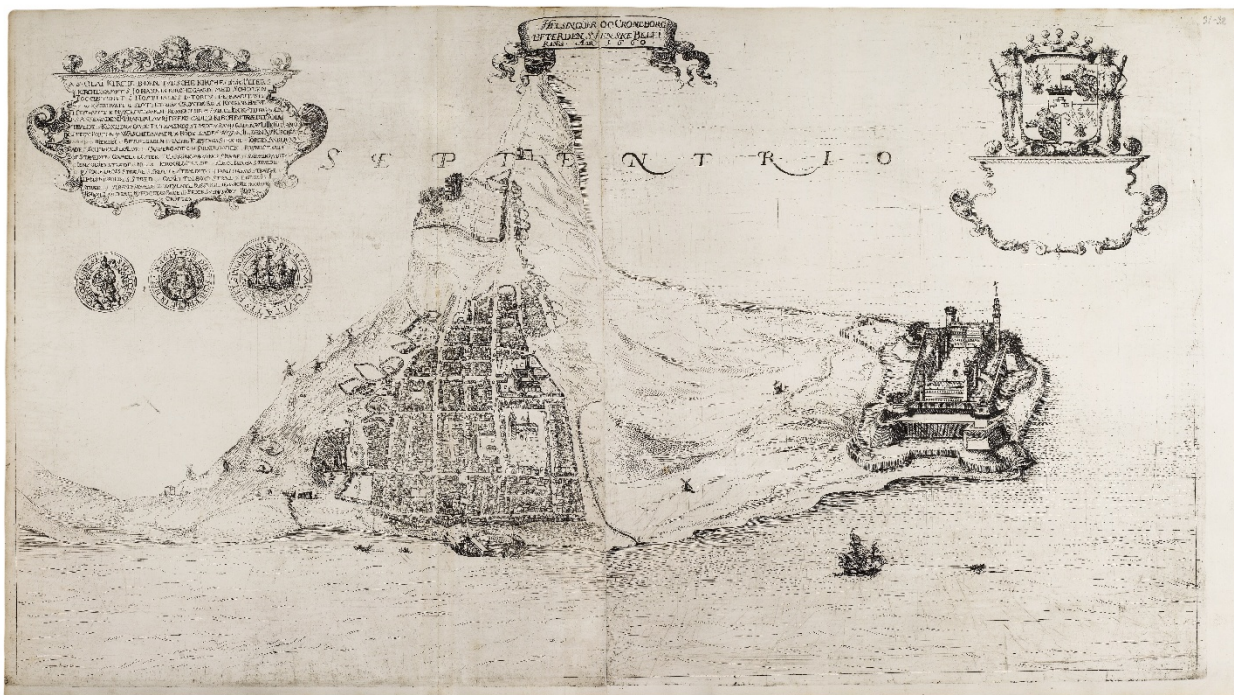

Fig. 9. Kort af Helsingør, 1660. Efter svenskekrigen var bebyggelsen på Sanden mellem Klostergade og Kronborg forsvundet fra jordens overflade, og krigen havde desuden gjort indhug i bebyggelsen nord for Kongensgade. Efter: Resens Atlas Danicus, planche 31-32.

Årsagen til nedgangen i byens jordskyld var de mange øde jorde, der var fritaget for jordskyld. Efter pesten og den almindelige tilbagegang som følge af svenskekrigen lå øde jordstykker spredt ud over hele byen.⁴⁹ I første fjerding var antallet af øde jorde dog størst, eftersom Sanden lå ud til Kronborg, hvor kampene foregik i 1658. Svenskerne sad på Kronborg i to år frem til 1660, og de havde ingen medlidenhed med Sandens beboere. I 1659 kom der således påbud til byen fra den svenske ingeniør Erik Dahlberg på vegne af den svenske konge Carl 10. Gustav om at fjerne alle bygninger mellem Kronborg og byen "*bisz an die beeden Kirchen*" for at gøre plads til Kronborgs udvidede befæstning (figur 9).⁵⁰

I jordebogen for byens første fjerding i 1663 findes en liste på 13 ejendomme: "*Disse boliger er nedbrudt og ligger nu øde*". Derpå følger endnu en liste på yderligere 16 ejendomme: "*Disse boliger er nedbrudte og ligger til Jens Pedersens bryggers gård*".⁵¹ Jens Pedersens gård var gået fri af ødelæggelserne og optog dyrkningen af de 16 sidstnævnte, øde ejendomme, der lå så langt fra Kronborg, at det ikke var aktuelt for svenskerne at inddrage dem i Kronborgs udvidede befæstning i lighed med de først nævnte 13 øde jorde.

⁴⁹ Forklaring om de 1682 øde Huses Tilstand, 1695.

⁵⁰ Wegener: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie' (2), 1866-1870, 26-27.

⁵¹ Helsingør Bys Regnskaber (Kæmnerregnskaber), 1663.

Fig. 10. Herman Pistorius Becker, prædikant ved Sct. Mariæ Kirke og slots- og garnisonspræst på Kronborg, 1584-1592. Beckers boliger på Den tyske Kirkes jord var i 1586 fritaget for jordskyld. Maleri i Sct. Mariæ Kirke: Casper Keilhau, ca. 1645. Foto: Liv Appel 2019.

Hvor lå Sct. Mariæ Kirkes jord?

Der er ikke mange topografiske oplysninger i listerne over jordskyldsbetalere fra 1586, 1593, 1600 og 1633, der viser, hvor på Sanden jordstykkerne befandt sig. Flere informationer kan imidlertid findes i byens skifter og i kæmnerregnskaberne.

I listen over jordskyldsbetalere fra 1586 er de bebyggede grunde nævnt først, og bagefter følger haverne. På listerne fra 1593 og 1633 er systemet ændret, så boliger og jorde oplistes fortløbende mellem hinanden. Listen fra 1600 udgør et mindre tillæg. Nogle jordskyldsbetalere ses på flere af listerne.

Betalernes rækkefølge synes, som nævnt, at være udtryk for registratorens rute, når jordskylden skulle inddrives. Han begyndte ved stranden syd for byen, hvor *"Mester Harmen"*, dvs. Herman Pistorius Becker (1542-1592), der i årene 1583-1592 fungerede som prædikant ved Sct. Mariæ Kirke, i 1586 havde en bolig og 3-4 tilhørende boliger (figur 10). Til kaldet som tysk prædikant hørte fri bolig, men det er uvist, om disse boliger, der var fritaget for jordskyld, lå i tilknytning til præstegården. I så fald kan præstegården have været den gård, som Frederik 2. før 1589 anskaffede til hofprædikanterne Mester Christoffer Knoff og Mester Albret Hansens ophold i byen.⁵² Først fra 1616, hvor slotsdegnens stenhus ved kirken blev sat i stand til prædikanten, ved vi med sikkerhed, at Sct. Mariæ Kirkes præstegård har ligget ved kirken (figur 11).⁵³

⁵² Wegener: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie' (1), 1861-1865, 73.

⁵³ Dalsager: *Helsingør St. Mariæ Kirkes Historie*, 1950, 54.

Fig. 11. Sct. Mariæ Kirkes præstegård i 1892. Foto: Museerne Helsingør.

Det næste navn på listen er *"Mester Hans Maller"*, dvs. Johan maler. Foruden at være en dygtig maler, der bl.a. fremstillede og donerede en altertavle til Almindelig Hospitals Kirke i Helsingør i 1589, tjente han som soldat på Kronborg (figur 12).⁵⁴ Derfor var Hans Maller i lighed med prædikanten fritaget for jordskyld. Hans hus lå i hovedgaden Stengade: Hans Maller *"bor næst op til Heinrich klejnsmed"*, som kongen i 1576 forærede *"et Stykke Jord og Byggested udenfor Helsingør paa Sandet nord for den Vej, som gaar fra Helsingør ud imod Slottet"*.⁵⁵ Derefter følger de højst takserede boliger (1 ort, dvs. 24 skilling) på Den tyske Kirkes jord: Jürgen van der Sveinitz hopmand, Jochum Utermarch vagtmester, Hans Lockov kongelig majestæts tømmermand, der sandsynligvis også havde boliger i nærheden af Stengade.

⁵⁴ Danmarks Kirker: *Frederiksborg Amt*, 1964, (Vol. II), 527-528.

⁵⁵ Bricka m.fl.: *Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold*, 1576, 26.

Figur. 12. Hans Maller, alias kongelig tjener og soldat på Kronborg Johan Maler, gav i 1589 denne "katekismustavle" til Almindelig Hospitals Kirke, der ligesom Den tyske Kirke havde til huse i det tidligere karmeliterkloster i Helsingør. Hans Mallers bolig på Den tyske Kirkes jord var i 1586 fritaget for jordskyld. Foto: Torben Bill-Jessen.

Skifterne giver lidt flere oplysninger om bebyggelsen, der lå i dette område. Grundene kunne være ret store, og ifølge skiftet 1622 efter Jochum Utermarch vagtmester på Kronborg, der både betalte jordskyld til Den tyske Kirke i 1586 og 1593, målte hans bebyggede grund på Den Tyske Kirkes jord 30,25 × 46,25 alen (ca. 19 m × 29 m), dvs. ca. 550 m². Nabogrundene tilhørte ifølge skiftet Villum Rosis, Casper Bader og David Nagel skrædder og hr. Augustinus Sand (1567-1649). Augustinus Sand blev senere tysk prædikant i Helsingør (1593-1624) og fulgte i 1611 i sin egenskab af hof- og garnisonspræst på Kronborg Christian 4. i Kalmarkrigen.⁵⁶ Det var også Augustinus Sand, der bestilte de tre malerier af sig selv og sine forgængere i embedet i ornat og helfigur hos den herboende tyske maler Casper Keilhau (Kegelhoff) (1621-1657), der senere også malede hans efterfølgere Georg Mailand (1636-1651) og Mathias Velhauer (1651-1655). Malerierne hænger stadig i Sct. Mariæ Kirke.⁵⁷

Længere nede på listerne fra 1586 og 1593 står Christoffer von Stargaardtz soldat på Kronborg opført med en bolig og en have, der rimeligvis var den gård på Sanden til 100 daler, der er nævnt i hans skifte fra 1612.⁵⁸ Det er således tydeligt, at haverne øverst på listen fra 1586 lå i tilknytning til de førnævnte større boliger nær stranden og Stengade på den sydlige del af Sanden: Jaeappe Vinndt havde en have ved siden af før omtalte Heinrich klejnsmed og Hans Matzen af Slangendorff havde en have ved siden af ovenfor nævnte Jochum Utermarch vagtmester.

Under de større boliger på listerne fra 1586 og 1593 står boliger, der kun betalte 6 skilling i jordskyld, hvilket tyder på, at boligerne var mindre i "Lille Jylland" nord for Kongensgade, hvor der boede mange soldater og

⁵⁶ Helsingør Byfogeds Skifteprotokol 1621-25, 107a, opslag 121; Dalsager: *St. Mariæ Kirkes Historie*, 1950, 50.

⁵⁷ Eller: *Borgerne og billedkunsten på Christian den Fjerdes tid*, 1975, 54. Dalsager: *Helsingør St. Mariæ Kirkes Historie*, 1950, 52, 66.

⁵⁸ Helsingør Byfogeds Skifteprotokol 1610-12, 184b, opslag 188.

mindre håndværkere. Indehaverne af disse huse var folk som Hans Hattemager, Peder Aalborg, Rasmus Skrædder og Lydich Horst v. der Stoltenow gift med Osvald Brandenburg tømmersmand. I 1593 betalte hun 6 skilling i jordskyld til kirken for en lille bolig, der ifølge skiftet 1596 efter hendes første mand Ludvig von der Stoltenow var vurderet til 200 daler og lå *"paa Sanden imod Kongens Plankeværk"*.⁵⁹

Ejendomme i Lille Jylland, af hvilke der betaltes 12 skilling i jordskyld til Den tyske Kirke, er nævnt i flere skifter fra første halvdel af 1600-tallet: Christen Hansen drager af to våninger, Anders Jespersen vognmand af en have i 1633 og Ammon Olsen toldkarl af en bolig med have i 1645.⁶⁰ Ovenfor omtalte Niels Pedersen Æseldriver betalte ligeledes 12 skilling af sin *"vaaning mod muren i Lille Jylland med en hosliggende have"*, der var vurderet til 100 daler.⁶¹ På listen fra 1633 er også anført Pesthuset, der ifølge kortet i Resens Atlas over Helsingør, dateret 1660, lå i Lille Jylland ved bymuren mod Grønnehave.⁶² Samme placering fremgår af opgørelsen over øde huse i Helsingør 1682 (1695).⁶³ Byen erhvervede i 1618 ejendommen fra tyske Christen Sværdfeger, som rimeligvis arbejdede ved arkeliet på Kronborg.⁶⁴ Der blev kun indrettet to sengesteder, så det var ingen stor kapacitet byen mødte pesten med i starten af 1600-tallet.

I 1586 og 1593 var Povel murmester opført med en have til 6 skilling i årlig jordskyld. Der er rimeligvis tale om de to boliger på Den tyske Kirkes jord, der er omtalt i skiftet fra 1595 efter hans afdøde hustru Anna. Boligerne var vurderet til henholdsvis 20 og 40 daler og der betaltes 6 skilling i årlig jordskyld. Den billigste af de to boliger lå *"imod kongens Plankeværk"* til Grønnehave, mens den anden, som han selv beboede i 1593, lå opad Christen Melsards have over for Anna Stenhuggers.⁶⁵

I skiftet efter Hans von Wittenberg kongelig majestæts profos nævnes en have til 10 daler, der antagelig er *"den have liggende ved den nye port"*, hvoraf der i 1593 betaltes 1 ort (24 skilling) i jordskyld. Haven er opført nederst på listen over jordskyld, og den omtalte port var rimeligvis byens nordlige port, Røde Port.⁶⁶ På listen over jordskyldsbetalere til Den tyske Kirke i 1600 nævnes også nogle små boliger og haver til 6-8 skilling i årlig jordskyld, der lå i den nordlige del af Sanden helt oppe ved den Røde Port og Lundegaarden: *"Hans Steir i Lundegaarden"*, *"Køkken Hans af en jord næst op til den Røde Port"* og *"Peter v. Lyneborg portner af en kirkens jord tvende smaa boliger paastander."* Dette stemmer med, at von Lyneborgs enke Kirsten er opført sidst på listen for 1633, dvs. at boligen lå nordligst og sidst på registratorens rute.

⁵⁹ Helsingør Byfogeds Skifteprotokol 1592-1598, 502a, opslag 257.

⁶⁰ Helsingør Byfogeds Skifteprotokol 1644-1648, 119, opslag 116.

⁶¹ Helsingør Byfogeds Skifteprotokol 1652-1654, 30, opslag 29.

⁶² Resen: *Atlas Danicus*, 1677, planche 31-32.

⁶³ Forklaring om de 1682 øde Huses Tilstand, 1695.

⁶⁴ Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857* (1), 1926, 151.

⁶⁵ Helsingør Byfogeds Skifteprotokol 1592-1598, 490b, opslag 245.

⁶⁶ Helsingør Byfogeds Skifteprotokol 1603-1610, 118a, opslag 126; Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857* (1), 1926, 151.

Fig. 13. Sct. Mariæ Kirkes jord 1660-1857 er markeret på kortet med grøn farve. Kort: Lønborg 1803. Grafik: Lars Bjørn Madsen.

Det var her i den nordlige del af Sanden, at de sidste fem jorde, som Sct. Mariæ Kirke beholdt efter svenskekrigen (1658-1660), lå. Da betalerens navn fra 1690 atter er anført foran den indbetalte jordskyld i Den tyske Kirkes regnskab, kan man følge ejerne af husene og haverne på disse fem jorde helt frem til det sidste kendte regnskabsår 1857. Den ene jord, der var bebygget med et hus, lå ved den Røde Port, og det tilhørte typisk konsumtionsforvalterne i Sophie Brahes Gade 6: Torben Stadtz i 1731-1754 og hans efterfølger Johannes Reusch i 1761-1772.⁶⁷ På de sidste fire jorde lå fire våninger og en have, en have og to indhegnede pladser med hver et hus, en have og et gårdsrum. Ifølge Realregisteret over Helsingørs Bygrunde har disse grunde nr. 100A-B, 101, 102, 103, 104 og 105.⁶⁸ På brandtaksationskortet fra 1803 ligger de fleste af disse grunde øst for Allégade (tidligere Klosterheden/Sandheden) mellem Lille Jylland og den Røde Port ved Lundegaarden (figur 13). Matriklerne er i dag forandrede, men vi befinder os i området, der afgrænses af Sundtoldsvej på Lappen mod nord, Rostgårdsvej mod syd, Allégade mod vest og Grønnehavevej mod øst.

Ovenstående kortlægning af Sct. Mariæ Kirkes jord viser, at den jord som Frederik 2. donerede til Den tyske Kirke lå langs med kongens plankeværk/bymuren, der adskilte byen fra Kronborgs fæstningsterræn, Grønnehave. Dette stemmer med beskrivelsen i Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber, hvor kirkejorden lå *"imod slottet og Lundegaarden udi Sandet"*. Den voldsomme nedgang i Sct. Mariæ Kirkes jordskyld efter krigen, skal rimeligvis forklares ved, at det meste af kirkejorden lå så nær Kronborg, at den blev inddraget af svenskerne til udvidelse af befæstningen i 1659. Den tyske prædikant i Helsingør, Just Valentin Stemmann (1656-1688), flygtede med sin familie til Rostock under krigen med Sverige (figur 14). Årsagen er ikke oplyst, men det er ikke utænkeligt, at flugten var forårsaget af uoverensstemmelser med besættelsesmagten ved konfiskationen af Sct. Mariæ Kirkes jord.

⁶⁷ Bill-Jessen: 'Borgerne og deres Kirke', 2001, 65.

⁶⁸ Real- Panteregister over Bygninger og Grunde i Helsingør. Helsingør Byfoged. Realregister Bygrunde, 1720-1850; Pedersen: *Jævnføringsregister over Helsingør Købstads Bygrundes matrikelnumre 1682-1975*, 1979; Nationalmuseet: *Historiske huse i Helsingør*, 1973.

Ejere og beboerne på Den tyske Kirkes jord

Listerne over jordskyld for perioden 1690-1857 vidner om, at husene og haverne på den del af kirkejorden, som var tilbage efter svenskekrigen, tilhørte velhavende indbyggere i Helsingør, hvoraf en stor del boede i de store bygårde i Strandgade eller Stengade.⁶⁹ Ejendommene blev udlejet eller anvendt til erhverv, og det samme var givetvis tilfældet tilbage i 1600-tallet. I Helsingør var det således almindeligt at investere i ejendomme med henblik på udlejning, hvilket tydeligt fremgår af oplysningerne om både *"Eyermanden"* og *"Leyemanden"* i Helsingør Bys Grundtakst for året 1682.⁷⁰ Situationen kan imidlertid have været en anden i 1586, da Frederik 2. overdrog jorden til kirken.

En indikation på, at jord blev lejet ud er, når samme person betalte jordskyld af flere ejendomme på Sct. Mariæ Kirkes jord. For eksempel *"Jürgen Kradiz van der Sveinitz Tidligere Høvedsmand for krigsfolket paa Kroneburg, nu Hopmand paa Øsel"*, der i 1586 betalte jordskyld af mindst to ejendomme. Omvendt kan man kun være sikker på, at ejeren og beboeren var den samme i de fire tilfælde, hvor jordskylden betaltes *"af den jord han paabor"*. Det lave antal tyder imidlertid på, at dette snarere må tilskrives registratorens usystematiske tilgang til opgaven end virkelige forhold.

I denne undersøgelse tager vi udgangspunkt i navnet på den, der betalte jordskylden, selvom ejeren og beboeren som nævnt ikke altid var den samme.

Antallet af folk der betalte jordskyld til Sct. Mariæ Kirke øgedes fra 74 personer i 1586 til 83 personer i 1633. En stor del af navnene i Sct. Mariæ Kirkes jordebog er efterfulgt af mandens erhverv og/eller oprindelsessted.⁷¹ Spørgsmålet er, om der i løbet af perioden 1586-1633 indtraf ændringer i beboernes erhverv og nationalitet?

En optælling af de udenlandske navne på listerne over jordskylden i Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber, antyder et markant fald i antallet af immigranter i løbet af perioden. I 1586 udgjorde antallet af udenlandske navne 42 ud af i alt 74 navngivne betalere af jordskyld. De mange tyskklingende navne viser, at de fleste immigranter kom fra Nederlandene og Tyskland. I 1633 var antallet af udenlandske navne 26 ud af i alt 83 navne. Vi har valgt at se bort fra fortyskede danske navne, der var et modefænomen i renæssancen, og ofte forekommer på listerne over jordskyld til Den tyske Kirke. Således fik Henrik von Halmstad og Jochim von Vardberge fra det tidligere danske landskab Halland fortysket deres navne ved tilføjelse af et *"von"*. Endnu et fortysket navn er Hans Matzen af Slangendorff, der kom fra den nordsjællandske købstad Slangør.

⁶⁹ *Historiske huse i Helsingør*, 1973.

⁷⁰ Helsingør Bys Grundtakst 1682.

⁷¹ Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere*, 1985, 12-14.

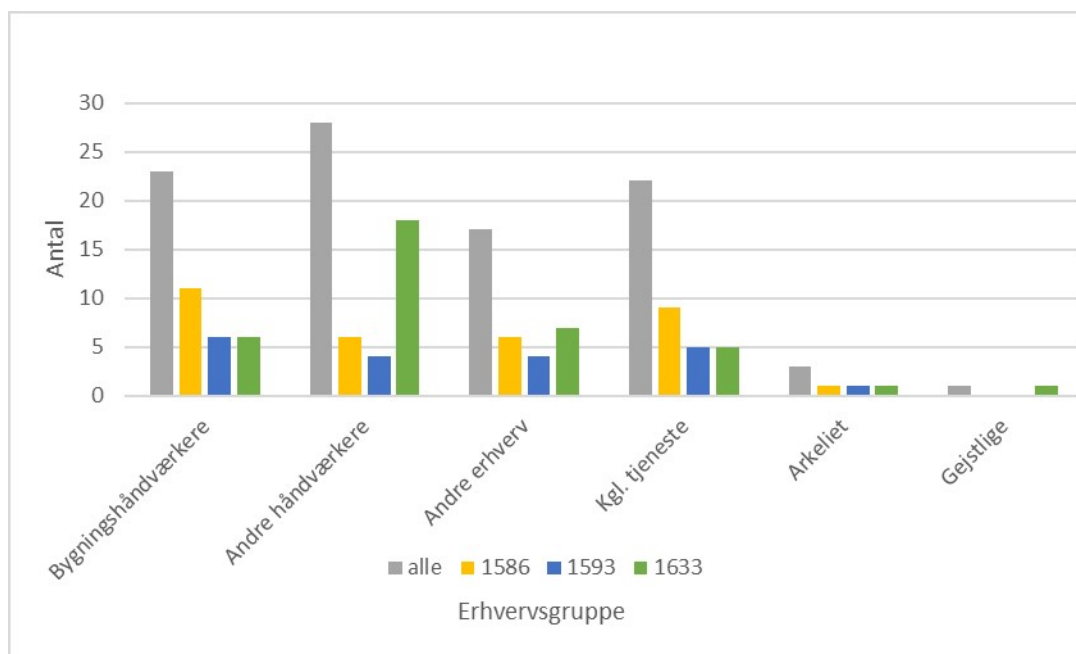

Fig. 15. Erhvervsfordelingen blandt ejere og beboere på Sct. Marie Kirkes jord i 1586, 1593 og 1633. Grafik: Peter Meng Christensen.

Diagrammet (figur 15) viser erhvervsfordelingen blandt de folk, som betalte jordskyld til Den tyske Kirke af jord på Sanden i henholdsvis 1586, 1593 og 1633. Oplysningerne om personerne på Sct. Mariæ Kirkes lister er suppleret ved opslag i andre regnskaber, skøder og bøger.⁷² Herved kan man med rimelig sikkerhed bestemme erhvervet for 94 ud af de i alt 193 navne på listerne. Det er tydeligt, at det blev mere almindeligt at tilføje erhvervsbetegnelser i løbet af perioden 1586-1633 som f.eks. Adam baker, Rasmus skrædder og Peter fisker.

Enkelte personer skiftede erhverv, eller de var beskæftiget indenfor flere erhverv samtidig. En af dem var den tyske immigrant Ambrosius von Brunsvig sværdfejer, der i 1586 betalte jordskyld af to små boliger på Sct. Mariæ Kirkes jord i Helsingør. Han var smed og ansat af kongen til at polere og sætte fæste på sværdklinger. I 1597 omtaltes han både som oldermand for smedelavet i Helsingør og som soldat på Kronborg. I denne undersøgelse henregnes en person som hovedregel til det erhverv, der står anført efter dennes navn på listen over jordskyldsbetalere i det pågældende år.

Der er i alt 79 forskellige stillingsbetegnelser, som i diagrammet er opdelt i seks grupper:

1. Bygningshåndværkere (f.eks. tømrere, snedkere og murere).
2. Håndværkere indenfor servicefag (f.eks. bagere, skomagere, bryggere og hattemagere).
3. Folk i andre erhverv.
4. Personer i kongelig tjeneste (f.eks. skrivere og soldater).
5. Ansatte ved arkeliet i Grønnehave, hvor kongens blanke våben og harnisker blev fremstillet, opbevaret og vedligeholdt (f.eks. bøssemagere, sværdfejer og lademagere).
6. Gejstlige.

⁷² Tønnesen: *Helsingørs bomærker*, 1968; Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere*, 1985; Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857* (1), 1926; Hvass & Bill-Jessen: *Christian 4. som kanonstøber*, 2011.

Selv om det er under halvdelen af det samlede antal personer, hvis erhverv kan bestemmes, og antallet af personer indenfor grupperne af erhverv er for lille til at være statistisk signifikant, er det tydeligt, at håndværkere udgjorde en betragtelig del af beboerne på Den tyske Kirkes jord. Der er en tendens til, at bygningshåndværkerne (1) og de kongeligt ansatte (4) dominerede i 1586 og 1593, mens der var en overvægt af håndværkere fra servicefagene (2) i 1633. Garnisonens størrelse varierede, da kongen af økonomiske årsager i perioder valgte at holde mandskabet på et minimum. Man må imidlertid forvente, at antallet af soldater og tjenere på Kronborg var højere, end det fremgår af listerne, da denne gruppe (4) ofte nød skattefrihed og kun kom på skatte- og jordskyldslisten, hvis de også udøvede borgerlig næring.⁷³ Et eksempel er Hans Thor Brøgger bøsseskytte på Kronborg, der i 1617 fik skøde på en af kronens små boliger syd for Kongensgade, men betalte skat til byen, fordi han også drev et snedkeri.⁷⁴ Gruppen af andre erhverv (3) var derimod stabil gennem alle årene, og den let forhøjede søjle i 1633 skyldes antageligt tilvæksten af jordskyldbetalere.

Overvægten af kongeligt ansatte på listerne fra 1586-1593 og kirkejordens placering helt ind til fæstningsterrænet, Grønnehave, gør det sandsynligt, at den bebyggelse og de haver, som Frederik 2. i 1586 donerede til Sct. Mariæ Kirke, var opført for at afhjælpe behovet for boliger, mens byggeriet på Kronborg stod på. Da byggeriet var afsluttet, overdrog kongen jorden til Den tyske Kirke.

Da Sanden på denne tid endnu var sparsomt bebygget, som det bl.a. fremgår af Øresundskortet (figur 1), virkede kongens donation af haver og boliger ude langs med fæstningsterrænet som en katalysator for bebyggelsesudviklingen mellem Klostergaden og plankeværket/bymuren. Det fremgår således af udgravningerne ved Kulturværftet og M/S Museet for Søfart, at området mellem Klostergade og bymuren var fuldt udbygget, da det svenske angreb på Kronborg i 1658 satte et endeligt punktum for byudviklingen på Sanden.⁷⁵ Frederik 2.s donation af boliger og haver til Den tyske Kirke i Helsingør falder tidsmæssigt sammen med hans foræring af landbrugsjord og haver *på byens fortov* (dvs. i byens udkant) til byen i 1586.⁷⁶ Disse tiltag var givetvis led i en større plan for at styrke økonomien og fremme udviklingen i købstaden Helsingør.

⁷³ Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere*, 1985, 63, 82.

⁷⁴ Bricka m.fl.: *Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1617: 168-169*; Hvass og Bill-Jessen: *Christian 4. som kanonstøber*, 2011, 283. Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere*, 1985, 57, 110-111.

⁷⁵ Appel: 'The archaeology of Elsinore and the Sand', in press.

⁷⁶ Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden* (1), 1926, 89. Wegener: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie' (1), 1861-1865, 71-72.

Fig. 16. Placeringen af Sct. Mariæ Kirkes jord på Sanden i Helsingør før det svenske angreb på Kronborg i 1658 er markeret med rødt på kortet.. Kort: Resens Atlas Danicus, planche 29-30. Grafik: Lars Bjørn Madsen.

Konklusion

Da Frederik 2. grundlagde den tyske Sct. Mariæ Kirke i Helsingør i 1576, var det kun et par år siden, at han havde stiftet den tyske menighed i København. Ligesom i København var der mange immigranter i Helsingør, og de vægrede sig ved at benytte den danske Sct. Olai Kirke. Kongen, der var bevidst om de udenlandske håndværkere og købmænds betydning for landets økonomi, kom dem i møde ved at tilbyde evangelisk-luthersk gudstjeneste på tysk. Han tillod imidlertid aldrig, at de reformerte protestanter prædikede deres tro i Danmark. Herved adskiller Frederik 2.s tyske kirke sig afgørende fra de senere reformerte kirker i Fredericia og København, der blev grundlagt efter Christian 5.s privilegier om trosfrihed.

Frederik 2. overdrog i 1586 et større stykke jord til Sct. Mariæ Kirke i Helsingør, der lå på Sanden mellem den middelalderlige købstad og Kronborg. Denne undersøgelse, der er foretaget med udgangspunkt i hidtil upåagtede lister over jordskyld i kirkens regnskabsbog, viser kirkejordens placering og kaster nyt lys over bebyggelsesudviklingen i området.

Kendskabet til Helsingørs østligste bydel på Sanden, der blev sløjft efter svenskekrigen (1658-1660) og delvist bortgravet ved anlæggelsen af Helsingør Havn i slutningen af 1800-tallet, er væsentligt forøget efter udgravningerne ved Kulturværftet og M/S Museet for Søfart i årene 2009-2011. Ved udgravningerne afdækkedes fundamentet af den bymur, som Christian 4. fra 1612 lod opføre for at markere byens østlige afgrænsning mod Kronborgs fæstningsterræn, Grønnehave. Bymuren erstattede et ældre plankeværk, der

strakte sig fra stranden og Øresundstoldbod i syd til den Røde Port og Lundegaarden i nord. Ved at sammenligne placeringen af bymuren og andre arkæologiske spor efter bygninger, grøfter og veje med historiske kilder og kort, har det efterfølgende været muligt at rekonstruere bebyggelsesstrukturen på Sanden, hvor bebyggelsen ligesom i resten af købstaden var opdelt i karréer af øst-vest og nord-syd gående gader og stræder.

Denne undersøgelse viser, at den jord på Sanden, som Sct. Mariæ Kirke fik af kongen i 1586, lå i et bælte langs med plankeværket/bymuren mod Grønnegade. Efter svenskekrigen (1658-1660) ejede kirken udelukkende jord nord for Kongensgade (figur 16). Årsagen var sandsynligvis, at svenskerne, der sad på Kronborg frem til 1660, konfiskerede kirkejorden nærmest slottet med henblik på at udvide befæstningen. Det markante fald i Sct. Mariæ Kirkes indtægter fra jordskylden efter krigen, var en direkte følge af afståelsen af kirkejorden, der lå langs med bymuren mellem stranden og Kongensgade. De stensatte kældre, der ved udgravningerne blev lokaliseret nær det sted, hvor Kongensgade passerede igennem porten i bymuren, kan derfor meget vel være rester efter nedbrudte bygninger på Den tyske Kirkes jord (figur 17).

Da Sct. Mariæ Kirke fik jorden af Frederik 2. var den allerede delvist bebygget og udlagt til haver. Undersøgelsen af ejernes navne viser, at der skete en gradvis udskiftning i ejerkredsen fra soldater og bygningshåndværkere med tyssklingende navne i 1586 til danske håndværkere, der fremstillede varer og udførte tjenester, i 1633. Dette tyder på, at de første ejere var tyske og nederlandske immigranter, der havde deltaget ved ombygningen af Kronborg (1574-1585), og som kongen havde belønnet med byggegrunde og haver langs kanten af fæstningsterrænet. Da byggeriet på Kronborg var afsluttet, og kongen ikke længere havde behov for at huse så mange fremmede håndværkere og soldater, overdrog han hele området til Den tyske Kirke i 1586, så den fremover var sikret indtægter fra jordskylden.

Endelig viser undersøgelsen, at Sct. Mariæ Kirke efterlevede kravet i det kongelige gavebrev fra 1586 om, at jordskylden skulle sættes lavt. Kongen ønskede tydeligvis, at alle indbyggere i Helsingør skulle have mulighed for at erhverve en bolig eller have på kirkejorden. Da kongens donation til Den tyske Kirke samtidig satte gang i byggeriet på byens jord på Sanden, føjer den sig naturligt til rækken af kongelige tiltag, der i 1585-1586 ansporede til vækst og udvikling i købstaden Helsingør.

Tak

En tak skal gå til ph.d. Jette Linaa, Moesgaard, Aarhus Universitet for et inspirerende og frugtbart samarbejde i forbindelse med forskningsprojektet Urban Diaspora, der har banet vejen for denne artikel. Endnu en gang en stor tak til holdet bag udgravningerne ved Kulturværftet i Helsingør i årene 2009-2011, der har muliggjort nye topografiske og demografiske undersøgelser på Sanden.

Fig. 17. Udsigt fra en udgravning på Sanden mod den stadig eksisterende del af byen og den tabte, sydlige del af Sanden, der lå i det område, hvor Helsingør Havn i dag ligger. Foto: Museum Nordsjælland.

Litteraturliste

Utrykt materiale

Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber (1577-1857), Kirkeinspektionens arkiv.

Helsingør Byfogeds Skifteprotokol (1571-1710), Helsingør Byfogedarkiv.

Helsingør Bys Regnskaber (Kæmnerregnskaber), Helsingør Rådstuearkiv.

Forklaring om de 1682 øde Huses Tilstand, 1695. Copie af brev 1690-95, fol 212-219. Helsingør Museers arkiv.

Real- og Panterregister over Bygninger og Grunde i Helsingør. Helsingør Byfoged. Realregister Bygrunde 1720-1850, Landsarkivet for Sjælland.

Helsingør Bys Grundtakst, 1682. Rentekammeret, Kammerkancelliet, Overkommissionen vedr. købstædernes økonomiske forhold 1682-1685. Kommissionsakter vedr. købstædernes økonomiske forhold, A, Sjælland mm. 2215-244, No 8 Helsingør anno 1682, Rigsarkivet.

Trykt materiale

Appel, L.: 'The Scottish and English citizens in Elsinore from the 16th to the 18th century – an archaeological approach', I: Harnow, H., Cranstone, D., Belford, P. & Høst-Madsen, L. (Eds.), *Across the North Sea. Later Historical Archaeology in Britain and Denmark, c. 1500-2000 AD*, Syddansk Universitetsforlag, Odense, 2012, 187-194.

Appel, L.: 'The archaeology of Elsinore and The Sand', I: Linaa, J. (ed.). *Migrants in The North. The Materiality of Diasporic Communities in Early Modern Urban Centres. Aalborg – Elsinore – Nya Lödöse*, Jutland Archaeological Press, (in press), 125-161.

Appel, L. & Linaa, J.: 'The townscape of Elsinore: Reconstructing the street grid, plot structure and population profile', I: Linaa, J. (ed.). *Migrants in The North. The Materiality of Diasporic Communities in Early Modern Urban Centres. Aalborg – Elsinore – Nya Lödöse*, Jutland Archaeological Press, (in press), 162-208.

Atzbach, R.: 'Migranten im frühneuzeitlichen Skandinavien, Forschungsprobleme und Lösungsansätze'. I: *Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit*, Bind 30, 2017, 95-112.

Braun, G., & Hogenberg, F.: *Civitates orbis terrarum 1572-1618 (IV-V), Theatrum Orbis Terrarum*, Amsterdam, 1582-90.

Bill-Jessen, T.: 'Borgerne og deres kirke'. I: Skt. Olai Kirke. Restaureringen af Helsingør Domkirke 2000-2001 og undersøgelserne af de borgerlige begravelser, Helsingør Kommunes Museer, Helsingør, 2001, 41-68.

Bill-Jessen, T. (ed.): *Register over Borgerskaber i Helsingør 1612-1933*, Helsingør Kommunes Museer, 2002.

- Bill-Jessen, T., & Hvass, L.: *Liv og død, tro, håb og mirakler i 1600-tallets Helsingør*, Helsingør Kommunes Museer, Helsingør, 2017.
- Bricka, C.F., Laursen, L., Marquard, E., Olsen, G., Jørgensen, J., Holmgaard, J., & Degn, O.: *Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold: i uddrag*, C.A. Reitzel i komm., København, 1885.
- Dalsager, J.S.: *Helsingør almindelige Hospitals Historie 1541-1941*, Helsingør, 1941.
- Dalsager, J.S.: *St. Mariæ Kirkes Historie, 1450-1950. Et halvt tusinde Aar i Tekst og Billeder*, Hagerup, København, 1950.
- Danmarks Kirker: *Københavns By*, (Vol. I, bd. 1), Nationalmuseet, København, 1948-1958.
- Danmarks Kirker: *Frederiksborg Amt*, (Vol. II, bd. 1), Nationalmuseet, København, 1964.
- Dupont, M.: 'Pest, død og demografi: Pestens hærgen i Helsingør 1575-1578', *Personalhistorisk tidsskrift* (nr. 2), 2008, 194-212.
- Eller, P.: *Borgerne og billedkunsten på Christian den Fjerdes tid: uddrag af Helsingørs skifteprotokoller 1621-1660*, Frederiksborg Amts Historiske Samfund, Hillerød, 1975.
- Enghoff, I.B.: 'Faunal Remains from the 16th-17th Century Settlement on The Sand, Elsinore'. I: Linaa, J. (ed.). *Migrants in The North. The Materiality of Diasporic Communities in Early Modern Urban Centres. Aalborg – Elsinore – Nya Lödöse*, Jutland Archaeological Press, (in press), 337-383.
- Grinder-Hansen, P.: *Frederik 2.: Danmarks renæssancekonge*, Gyldendal, København 2013.
- Grinder-Hansen, P.: *Kronborg: fortællingen om et slot*, Gyldendal, København 2018.
- Hjorth, K., & Kroman, E.: *Helsingør stadsbog: rådstueprotokol og bytingbog 1555-1555, 1559-1560 og 1561-1555*, Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, København, 1981.
- Hvass, L., & Bill-Jessen, T.: *Christian 4. som kanonstøber. Kongens værksteder ved Kronborg – Gethuset, Hammermøllen og Kobbermøllen*, Helsingør Kommunes Museer, Helsingør, 2011.
- Jacobsen, P.V. (ed.): 'Helsingørs Kæmner-Regnskab for Aaret 1577, udgivet og ledsaget med Anmærkninger', *Særskilt Aftryk af Danske Magazin*, 3die Række (vol. II), 1844, 661-665.
- Karg, S. & Flensborg, C.: 'Plant Resources in Elsinore in Early Modern Times as Revealed by Archaeobotanical Remains'. I: Linaa, J. (ed.). *Migrants in The North. The Materiality of Diasporic Communities in Early Modern Urban Centres. Aalborg – Elsinore – Nya Lödöse*, Jutland Archaeological Press, (in press), 317-336.
- Linaa, J.: 'The Urban Experiment: Assimilation, integration and segregation in Early Modern Elsinore'. I: Cornell, P., Ersgård, L. & Nilsson, A., *Urban Variation: Utopia, planning and practice*, 2018, 299-322.
- Linaa, J.: 'Danish is as Danish does: Negotiating ethnic identities in Early Modern Elsinore, Denmark', *International Journal of Historical Archaeology*, 2019.

Linaa, J.: 'Living the Good Life. Pottery in Elsinore and Aalborg'. I: Linaa, J. (ed.). *Migrants in The North. The Materiality of Diasporic Communities in Early Modern Urban Centres. Aalborg – Elsinore – Nya Lödöse*, Jutland Archaeological Press, (in press), 404-462.

Madsen, L.B.: 'The Sound Toll House at Elsinore'. I: O. Degn (Ed.), *The sound toll at Elsinore: politics, shipping and the collection of duties 1429-1857*, Museum Tusculanum, København, 2017, 97-138.

Madsen, L.B., & Pedersen, K.: *Mellem Helsingør og Kronborg: 71 historier i tekst og billeder*, Helsingør Kommunes Museer, Helsingør, 2005.

Nationalmuseet: *Historiske huse i Helsingør. Fortegnelse over bevaringsværdige ældre bygninger i Helsingør*, 1973.

Olden-Jørgensen, S.: *Herluf Trolle: adelsmand, kriger og skolestifter*, Gyldendal, København, 2016.

Olrik, J.: *Borgerlige Hjem i Helsingør for 300 Aar siden*, Gad, København, 1903: <https://dis-danmark.dk/bibliotek/910126.pdf>

Pedersen, K.: *Jævnføringsregister over Helsingør Købstads Bygrundes matrikelnumre 1682-1975*, 1979.

Pedersen, L.: *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857* (1), Nyt Nordisk Forlag, København, 1926.

Pedersen, L.: *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857* (2), Nyt Nordisk Forlag, København, 1929.

Resen, P.H.: *Atlas Danicus I A og II PQR, Sjælland som helhed og landdistrikterne samt Køge, Frederiksborg og Slangerup*, 1677: <http://www.kb.dk/maps>

Schjerup Hansen, P.: *Bystruktur og havekultur: mellem senmiddelalder og renæssance: en kartografisk aflæsning og analyse af Øresundsregionens byer*, Museum Tusculanum, København, 2008.

Tønnesen, A.: *Helsingørs bomærker*, København, 1968.

Tønnesen, A.: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere ca. 1550-1600*, Byhistoriske skrifter (3), Misteltenen, Ringe, 1985

Wegener, C.F.: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie', Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv indeholdende Bidrag til dansk Historie af utrykte Kilder (1), tillæg 3, 1861-1865, 3-142.

Wegener, C.F.: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie', Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv indeholdende Bidrag til dansk Historie af utrykte Kilder (2), tillæg 4, 1866-1870, 3-28.